

Faragó Tamás: A múlt és a számok. Pest-Buda és környéke népessége és társadalma a 18–20. században.

(Várostörténeti Tanulmányok.) Budapest Főváros Levéltára, Budapest, 2008. 421 oldal.

A magyarországi társadalomtörténeti szakirodalomban Faragó Tamás neve egyértelműen összekapcsolódik a 18–19. századi magyarországi falusi társadalmak család- és háztartásszerkezetének vizsgálatával. Ehhez képest kevesebb figyelmet kapnak a szerzőnek a magyarországi városok (Pest-Buda, Miskolc) és mezővárosok (Szentendre) népesség- és társadalomtörténetéről írott munkái. Ennek oka részben az, hogy ez utóbbi vizsgálatok eredményei ma már nehezen hozzáférhető kiadványokban jelentek meg. A Budapest Főváros Levéltára várostörténeti sorozatában kiadott tanulmánykötet ezt a hiányt próbálja pótolni azáltal, hogy egybegyűjtve közreadja Faragó Tamásnak a főváros és közvetlen környezete társadalom- és népességtörténetével foglalkozó írásait.

A kötet tanulmányai az 1970-es évek közepe és 1998 közötti időszakban keletkeztek. A tematika és részben a kutatástörténet szerint összekapcsolódó tanulmányokat a szerző három nagyobb csoportba sorolta; mindegyikben négy-négy tanulmány kapott helyet. Az első rész (*A város és népessége*) tanulmányai a főváros 1840–1941 közötti népességfejlődését, a budapesti népesség és társadalom 1870–1880-as évekbeli jellemzőit, a fővárosra vonatkozó leíró statisztikai források forráskritikai elemzését, illetve a – magyar történeti demográfiai szakirodalomban újdonságnak számító – városi halandó-

ság vizsgálatát tartalmazzák. A második fejezetben (*Család, élet, társadalom a 18–20. században*) a fővárosi házasságkötések történeti demográfiai elemzése és a korabeli család- és háztartásszerkezet jellemzőiről átfogó képet nyújtó tanulmányok kaptak helyet. Ez utóbbi rész tartalmaz továbbá egy jelen formájában korábban még nem publikált tanulmányt, amely Budapest 1850–1944 közötti ház-, lakás-, családi és háztartási viszonyaival foglalkozik. A harmadik fejezet (*Kézművesek Pest-Budán és környékén*) tanulmányai a Buda környéki falvak kézműves népességével foglalkoznak, házassági jellemzőiket, család- és háztartásszerkezetüket tárgyalják. Az első két rész tanulmányai döntően az 1990-es évek elején – a szerző Miskolci Egyetemen és a Fővárosi Szabó Ervin Könyvtárban töltött időszaka alatt – születtek, míg a harmadik rész tanulmányai az 1970-es évek közepétől az 1980-as évek végéig tartó időszakban – a szerző KSH Könyvtár Történeti Statisztikai Kutatócsoportjában töltött korszaka alatt – keletkeztek.

A tanulmányok általános jellemzője a kvantitatív elemzés, a fellelhető korabeli statisztikai adatok összegyűjtése és forráskritikai elemzése, a dualizmuskori és a két világháború közötti legjobb statisztikai hagyományok fellelőit és folytatása, a nemzetközi kitekintés és a komparatív szemlélet. A tanulmánykötet írásai között talá-

lunk jól kiforrott, az adott témát részletesen körüljáró elemzéseket, többéves kutatások eredményeinek összefoglalását, de jelen vannak konferencia-előadások kibővített változatai is, az adott témára fellelhető adatok összegzésével és a szerző által fontosnak tartott további kutatási irányok kijelölésével. A fővárosi népesség- és társadalomtörténeti vizsgálatok elemzési periódusa döntően a reformkor és a II. világháború által közrezárt időszak, de találunk a 18. század végére vonatkozó elemzést is. A Buda környéki falvak kézműves népességével foglalkozó írások pedig általában a 17. század végére és a 18. századra vonatkoznak.

A feldolgozott források rendkívül sokszínűek: adó- és lélekösszeírások, népszámlálások, anyakönyvek, korabeli leíró statisztikák, újságok, dualizmuskori, illetve a két világháború közötti statisztikai évkönyvek, statisztikai közlemények, valamint korabeli statisztikusok – elsősorban Kőrösy József, Thirring Gusztáv, Thirring Lajos, Illyefalvi I. Lajos, Szél Tivadar – munkái.

A főváros 19–20. századi népesség- és társadalomtörténetére vonatkozó tanulmányok rendkívül gyorsan változó gazdasági, társadalmi és népesedési, epidemiológiai környezetet vizsgálnak. Az 1840–1941 közötti időszakban Budapest lakosságának európai mértékben is páratlan, mintegy hétszeres növekedése, a vidékről érkező tömegeknek az elővárosokba és az agglomerációba történő beáramlása a társadalmi egyenlőtlenségek és a lakóhelyi szegregáció egyértelmű növekedését eredményezte. Budapest a területi és társadalmi egyenlőtlenségek városává vált. Ez a tény alapvetően meghatá-

rozza a tanulmányok problematikáját, hiszen a demográfiai jelenségek, valamint a lakások, a házak, a család- és háztartásszerkezet elemzésekor hangsúlyosan érvényesül a lakóhely és a társadalmi csoportok szerinti differenciák bemutatása.

A korabeli statisztikai adatok módszeres forráskritikájára alapozott, valamint az elemzésnek a fővárosra és a mai agglomerációhoz tartozó településekre vonatkozó térbeli kiterjesztésével a szerző újrarajzolja és szakaszolja a korszak általános népességfejlődési trendjeit. Az 1840–1914 közötti időszakot viszonylag egységes növekedési periódusként szemléli. Fontos megállapítása, hogy a bevándorlás következtében a népességnövekedés területi mintái és a népesség területi eloszlása is radikálisan átalakult. Az 1880-as évekig a népességnövekedés leginkább a főváros belterületére koncentráldott, azt követően viszont már a külterületek váltak a dinamikus növekedés színtereivé. Az I. világháborút követően ez a dinamizmus nem korlátozódott már csupán a külvárosokra, hanem kiterjedt a mai agglomeráció területére is, miközben a belterület népessége stagnált, vagy csak alig növekedett.

A különböző demográfiai jelenségek egymástól eltérő szerepet játszottak a főváros népességfejlődésében. Faragó Tamás számításai szerint a népességnövekedés elsődleges forrása a bevándorlás volt, de emellett ugyancsak fontos szerepet töltött be a korszakban a demográfiai olló kinyílása, amely a halandóság gyors ütemű csökkenése és a bevándorló fiatalokú népesség magas gyermekszáma következtében jelentősen emelte a természetes

szaporulatot. A társadalmi csoportok szerinti differenciák elemzésére példaként említhető a halálokok vagyoni csoportok szerinti vizsgálata, amelyből megtudhatjuk, hogy az 1870-es évek közepén a fertőző betegségek és a tuberkulózis arányában mintegy kétszeres különbség létezett a leggazdagabb és a legszegényebb rétegek között. A szinte kizárólag kisgyermekeket pusztító bélhurut esetében a szerző azonban már öt és félszeres eltérést azonosított. Meglátásunk szerint ez a fajta vizsgálat nagyon fontos kérdésekhez vezethet, mint például, milyen szerepe volt az urbanizációnak és a közegészségügyi ellátás fejlődésének a magyarországi halandóság csökkenésében. Vizsgálatra érdemes kérdés lehetne, miként alakultak hosszú távon a halandóságban, a termékenységszűkülésben tetten érhető társadalmi differenciák. Elképzelhető, hogy a dualizmuskori, valamint a két világháború közötti infrastruktúrafejlesztés – elsősorban a vízvezeték- és csatornarendszer fokozatos kiépítése a belvárostól a külvárosok irányába –, még inkább hozzájárulhatott az egészségi állapotban és halandóságban tetten érhető társadalmi és lakóhelyi differenciák növekedéséhez. A halandóság csökkenésében megfigyelhető társadalmi csoportok szerinti differenciák hosszú távú változásai még manapság is izgalmas kérdések, sőt, azt mondhatjuk, hogy az utóbbi években egyre erőteljesebben kerülnek a történeti demográfiai elemzések homlokterébe. Ugyanez érvényes a termékenység csökkenésére is. Ez utóbbi vonatkozásában Faragó Tamás fontos megállapítása, hogy miközben a két világháború

között keletkezett vitairatokban elsősorban néhány református magyar falu 19. század közepén induló „egykezése” kapott kiemelkedő figyelmet, ténylegesen a folyton növekvő városi és urbanizálódó rétegek (iparosok, kereskedők, értelmiségiek, szakmunkások) termékenységének rohamos és általános csökkenése gyakorolta a nagyobb negatív hatást Magyarországon gyermekszámára (43).

A mélyülő társadalmi egyenlőtlenségek a lakásviszonyokban is tetten érhetőek voltak. A háztartások többsége ugyan méretében kicsi és egyszerű szerkezetű, de a laksűrűség nagyon magas volt. A szegényebb városrészekben a lakások többségében változatos jogviszonyok közepette két vagy több háztartás élt együtt. Ez a kép nagyon lassan, csak a két világháború között kezdett megváltozni. A lakásstatisztika alapján kirajzolódó képből levont konklúzió szerint „a fővárosnak viszonylag szűk, belvárosi övezetei és a lakosságnak csak kisebb, társadalmilag-vagyoniilag magasabb szinten álló része polgárosodott a szó mindenféle értelmében már a második világháború előtt, nem a többség, mint ahogyan azt hittük” (274–275).

A Buda környéki falusi kézművesekkel foglalkozó tanulmányok érdeme, hogy a falusi kézműveseket sajátos gazdasági és társadalmi csoportként szemléli, visszahelyezve őket a szélesebb paraszti társadalom keretei közé és megkülönböztetve őket városi társaiktól. Család- és háztartás-szerkezeti jellemzőik vizsgálata során az iparágak szerinti csoportosítás lehetővé teszi a szerző számára, hogy az etnokulturális sajátosságok mellett a mun-

kaszervezet fontosságára is felhívja a figyelmet.

Összességében elmondható, hogy a tanulmányok alaposan körüljárják a felvállalt témaköröket, problémákat vetnek fel és új kutatási irányokat mutatnak. Ilyen értelemben rendkívül inspiráló hatásúak. Rámutatnak arra, milyen sok, mind ez idáig kiaknázatlan lehetőség rejlik a dualizmuskori és a két világháború közötti korabeli népszámlálások és statisztikai adatgyűjtések publikált és még nem közölt kéziratosaiban. Ellenben saját tapasztalatunk, hogy a demográfiai jelenségek történeti vizsgálataiban a fent említett források feldolgozása mellett egyre nagyobb teret

kell engedni a tömeges méretű egyéni adatok hosszmetzeti (longitudinális) elemzésének.

Végül, néhány általános szerkesztési észrevétel. A kötet helyeseltető módon tartalmaz hely- és névmutatót. Az viszont némi negatívum, s megnehezíti a folyamatos olvasást, hogy az első tanulmányt kivéve a táblázatok a tanulmányok végén kaptak helyet. Ettől eltekintve, úgy gondoljuk, hogy hiánypótló munkát vehet kézbe az olvasó, amely elősegíti a korabeli főváros és közvetlen környezete népességének és társadalmának a megismerését.

Pakot Levente